

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1997 metai

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1997

VILNIUS 1998

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1997

VILNIUS 1998

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija
Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 8896-34-025-X

DANUTĖ BLAŽYTĖ

SOVIETINĖ KAMPANIJA PRIEŠ LIETUVOS MUZIKUS 1947–1948 METAIS

1948 m. vasario 10 d. VKP(b) CK priėmė nutarimą „Dėl V. Muradelio operos „Didžioji draugystė“, kuris daugelį menininkų privertė pajusti, jog totalitarinis režimas netoleruoja net menkiausių nepriklausomumo apraiškų. Sovietinėje istoriografijoje šio nutarimo vykdymas negalėjo būti tyrinėjamas, nes jis būtų parodęs Maskvos vaidmenį ir visą prievartos mechanizmą. Šiuo metu toks tyrinėjimas leidžia atskleisti, kokiais metodais ir kokia kaina menininkų likimams Lietuvos muzikinė (ir ne tik muzikinė) kultūra buvo atkiršta nuo Vakarų ir mėginta paversti vieningos sovietinės kultūros dalimi.

Straipsnio autorė daugiausia remiasi medžiaga, saugoma Lietuvos literatūros ir meno archyve: Meno reikalų komiteto prie SSSR MT, SSSR kompozitorių sąjungos direktyviniais dokumentais, Meno reikalų valdybos prie LSSR MT, LSSR kompozitorių sąjungos, Operos ir baleto, kitų teatrų, aukštųjų meno mokyklų fondais, taip pat Lietuvos ypatingojo archyvo dokumentais apie saugumo darbuotojų vykdytą kompozitorių ir muzikos atlikėjų sekimą bei išlikusia solisto Antano Kučingio baudžiamosios bylos medžiaga. Su mažomis išimtimis tai sovietinės administracijos tarnybiniai raštai, dėl jų patikimumo didesnių abejonių nekyla. Tik pavieniai faktai paimti iš ideologizuotų sovietinės muzikos bei teatro istorijos tyrinėjimų, taip pat iš netradicinių šaltinių – televizijos, radijo laidų.

Daug vertingų detalių bei komentarų per pokalbius su straipsnio autore pateikė kompozitorius Julius Juzeliūnas ir buvusi spektaklio „Didžioji draugystė“ dalyvė balerina Aliodija Ruzgaitė.

Kampanijos priežastys ir pretekstas

Stalinizmas, siekdamas visus menininkus paversti komunistinės utopijos tarnais, nebuvo originalus. Daugelis istorijai žinomų tironų mėgo, kad jų asmuo būtų aukštinamas, darbai – mitologizuojami. Todėl visais laikais rūmų dainiams grėšė

pavojus būti išmestiems už vartų, o kartais – prarasti ir gyvybę. Tad totalitarinės sistemos santykis su meno kūryba prieštaringas pačia savo esme. Siekdama priversti menininkus mitologizuoti tikrovę, stalininė sistema sujungė juos į vadinamąsias kūrybines organizacijas ir uzurpavo teisę spręsti apie kūrybinių menininkų lygį liaudies vardu.

Nepaisant to, kad muzika, visų pirma instrumentinė – simfoninė, kamerinė, – stovėjo lyg ir atokiau nuo ideologinių audrų, o patys kompozitoriai sudarė palyginti negausią ir mažiau įtakingą meninės inteligentijos grupę, kompozitoriams ir atlikėjams įjungti į komunistinę sistemą jau buvo skirtas 1936 m. VKP(b) CK nutarimas „Dėl D. Šostakovičiaus operos „Mcensko apskrities ledi Makbet“.

Antrojo pasaulinio karo metais savotiškai sustiprėjo abi Sovietų Sąjungos muzikinės kultūros tendencijos: modernistinė, kurios simboliu tapo Dmitrijaus Šostakovičiaus septintoji simfonija, pirmą kartą atlikta blokados išsekintame Leningrade (dab. Sankt Peterburgas) ir populiarioji, kurią reprezentavo Isako Dunajevskio „Ir platus gi kraštas mūs gimtasis“; kartu padidėjo ir jų priešprieša. Talentingi profesionalūs kompozitoriai ir atlikėjai sudarė kūrybiškai laisvesnių žmonių grupę ir jau vien tuo stalininiam režimui buvo nepriimtini. Kita vertus, dainų autoriai, nepaisant populiarumo ir atitinkamų honorarų, vis vien jautė savo nepilnavertiškumą, kurią stengėsi kompensuoti, įsitaisydami SSSR kompozitorių sąjungos organizaciniame komitete ir Maskvos bei Leningrado konservatorijose.

Valdžios aparatas pasinaudojo šiais kompozitorių grupių nesutarimais ir juos politizavo. Susidorojimo taikiniu tapo iškiliausi penktojo dešimtmečio Rusijos kompozitoriai modernistai, pretekstu – 1947 m. lapkričio pradžioje Maskvos didžiajame teatre „Spalio revoliucijos 30-jų metinių proga“ parodyta konjunktūrinė Vano Muradelio opera „Didžioji draugystė“, nepatikusi asmeniškai Josifui Stalinui¹.

VKP(b) CK nutarimas „Dėl V. Muradelio operos „Didžioji draugystė“ buvo priimtas 1948 m. vasario 10 d. Jame galima išskirti keletą puolimo prieš inteligentią kryptų: pirma, suniekinti tikrai kuklaus meninio lygio, įvairiose perklausose ir peržiūrose sužalotos V. Muradelio operos autorius ir jos pastatymų Maskvoje, Kaune ir kitur atlikėjus; antra, proteguoti vieną, gana siaurą muzikos kryptį, pagrįstą tiesioginiu liaudies (dažniau pseudoliaudiškų) melodijų citavimu ir klasikinės rusų operos – „geriausios operos pasaulyje“, kaip pasakyta nutarime², melodingumu, paneigti ir uždrausti visus kitus muzikinės raiškos būdus; pagaliau trečia – svarbiausia – uždrausti žymiausių to meto Rusijos kompozitorių D. Šostakovičiaus, Sergejaus Prokofjevo, Nikolajaus Miaskovskio kūrybą, izoliuoti visuomenę nuo užsienio muzikinės kūrybos tendencijų, nutarimo žargonu kalbant, nuo „Europos ir Amerikos šiuolaikinės modernistinės buržuazinės muzikos, atspindinčios muzikinės kultū-

¹ Autorės pokalbio su kompozitoriumi J. Juzeliūnu 1998 01 20 garso įrašas asmeniniame archyvc.

² VKP(b) CK 1948 02 10 nutarimas „Dėl V. Muradelio operos „Didžioji draugystė“, *Muzika. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1992, p. 32.

ros marazmą, visišką muzikinio meno paneigimą³. Nutarimas įtvirtino vokalinės muzikos pirmenybę prieš instrumentinę, pastarojoje pripažindamas tik programinius kūrinis.

Nutarime pikčiausiai užsiuolama muzikos kritika, kuri esanti visiškai nepa-
kenčiama: „Vadovaujančią padėtį kritikų tarpe užima rusų realistinės muzikos prie-
šininkai, dekadentinės, formalistinės muzikos šalininkai. <...> Užtuot sudaužiusi
žalingas, socialistinio realizmo principams priešingas pažiūras ir teorijas, muzikinė
kritika pati padeda joms plisti, girdama ir skelbdama priešakiniais tuos kompozito-
rius, kurie savo kūryboje prisilaiko neteisingų kūrybinių nusistatymų“⁴.

Nutarimas kaip ydingą pasmerkė visą jaunųjų kompozitorių rengimo sistemą
konservatorijose, ypač Visariono Šebalino vadovaujamoje Maskvos konservatorijo-
je, užsiuolė Kompozitorių sąjungos organizacinį komitetą kaip „pagrindinį forma-
listinių iškraipymų daigyną“; kluvo taip pat Meno reikalų komitetui prie SSSR Mi-
nistrų Tarybos (toliau – MRK) už „formalistinės krypties skatinimą“.

Skirtingai nuo 1946 m. „kompleksinio pobūdžio“ nutarimo dėl žurnalų „Zvezda“
ir „Leningrad“, 1948 m. nutarimą galima išreikšti vienu sakiniu: „Pasmerkti forma-
listinę kryptį tarybinėje muzikoje <...> ir užtikrinti jos raidą realistine kryptimi“⁵.

Visoms kultūros organizacijoms ir meno kolektyvams (ne tik muzikos, bet ir ki-
tų meno šakų) buvo privaloma apsarstyti nutarimą, priimti atitinkamas formalistus
ir liaudžiai nesuprantamos muzikos kūrėjus smerkiančias rezoliucijas ir jas nusiųsti
aukštesnėms institucijoms. Vietinėms partinėms organizacijoms buvo pavesta ši
procesa kontroliuoti.

„Didžioji draugystė“ Lietuvoje

Tai buvo pirmasis po karo Valstybinio operos ir baleto teatro pastatytas veika-
las – visą kitą repertuarą sudarė atnaujinimai. Tačiau kultūros istorijos tyrinėjimuo-
se jis visiškai apeinamas, o teatro istorijoje vos paminimas kaip meniškai menkaver-
tis⁶. O juk šis pastatymas vienaip ar kitaip palietė ne vieno teatro biografiją. No-
rint nustatyti jo, kaip kultūros istorijos reiškinių, vietą, reikia atskleisti sąlygas, ku-
riomis opera buvo pastatyta, o po to išbraukta iš repertuaro.

Po karo Operos ir baleto teatras (iki 1948 m. rugsėjo 23 d. veikęs Kaune) atsi-
dūrė neįprastoje ir gana dviprasmiškoje padėtyje. Daugelis solistų, choro ir orkestro

³ VKP(b) CK 1948 02 10 nutarimas, ten pat, p. 33.

⁴ Ten pat, p. 34.

⁵ Ten pat, p. 36.

⁶ V. M a ž c i k a, Opera. Tarybinės operos istorijos bruožai, Vilnius, 1967, p. 32.

artistų, aptarnaujančiojo personalo karo pabaigoje pasitraukė į Vakarų; pasilikusieji (tarp jų ir buvę Lietuvos savanoriai, kariuomenės karininkai Antanas ir Stasys Sodeikos, Antanas Kučingis ir kt.) ketino išsaugoti per beveik 25 metus po pirmojo operos spektaklio sukauptą teatrinio meno palikimą. Be to, ne vienas tikėjosi, jog naujoji sovietų okupacija nebus ilga – arba prasidės karas tarp Sovietų Sąjungos ir buvusių sąjungininkų ir Lietuva bus išlaisvinta, arba ji atgaus nepriklausomybę būsimose taikos derybose.

Simboliškai buvo pasirinktas ir pirmasis atnaujinamas spektaklis – Jurgio Karnavičiaus „Gražina“. Gražiną premjeroje dainavo Aleksandra Staškevičiūtė, Liutaurą – Kipras Petrauskas, Rimvydą – A. Kučingis. Iki 1947 m. sezono pabaigos buvo atnaujinta 14 operos pastatymų⁷. Daug būtų galima pasakyti apie sunkias teatro darbo sąlygas – spūstį kelerius metus dirbant tose pačiose patalpose su Kauno dramos teatru, dekoracijų, kostiumų, scenos technikos susidėvėjimą, elektros energijos tiekimo pertrūkius, šaltį, prastą atlikėjų aprūpinimą maisto kortelėmis. Tačiau teatro gyvenimas vis dėlto padėdavo iš niūrios kasdienybės nors kelioms repeticijų ir spektaklių valandoms persikelti į kitą – nepasiekiamą, šviesų, elegantišką pasaulį⁸.

Tačiau kasdienybė nuo pirmųjų pokario metų grasino brutaliai įsiskverbti ir į teatro erdvę. Meno reikalų valdyba prie LSSR Liaudies Komisarų (nuo 1946 m. – Ministrų) Tarybos (toliau – MRV), pati spaudžiama Meno reikalų komiteto prie SSSR Liaudies Komisarų (nuo 1946 m. – Ministrų) Tarybos ėmė reikalauti, kad būtų sukurta ir teatre pastatyta „lietuviška tarybinė opera“. Apie tokio kūrinio sumanymus savo straipsniuose, interviu, pasisakymuose kalbėjo ne vienas kompozitorius: Juozas Tallat-Kelpša, Antanas Račiūnas, Balys Dvarionas, tačiau realiai ją rašė vienintelis Abelis Klenickis pagal Boriso Dauguviečio libretą. Po pirmųjų libreto „apsvarstymų“ komunistų partijos aparate B. Dauguvietis „taisyti“ libretą atsisakė, ir operos kūrimas ilgam sustojo.

Tuo pačiu metu MRK ir MRV griežtai reikalavo pastatyti jei ir ne lietuvišką, tai bent jau „tarybinę operą“. VOBT vadovybė – direktorius Antanas Zauka, dirigentai Mykolas Bukša, J. Tallat-Kelpša ir kiti suprato, kad vadinamasis „Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos 30-metis“ yra ta data, kuriai konjunktūrinį kūrinį pastatyti būtina.

MRV spaudžiamas įtraukti tokį kūrinį į 1947 m. pastatymų planą, A. Zauka valdybai rašė: „Kas dėl tarybinių operų, tai kai tik teatras turės savo portfelyje tarybinių operų medžiagą, be abejo, pirmenybę atiduos naujų tarybinių operų pastatymui. Jau numatyta ir į repertuarinį planą įtraukta V. Enke 6 pav. opera „Liubovj Jarovaja“ ir užmegztas susirašinėjimas su kompozitoriumi Koval dėl operos „Sevas-

⁷ Lietuvos TSR muzikinių teatrų spektaklių programos, Vilnius, 1990, p. 29–35.

⁸ L. T a p i n a s, *Medyje angelas verkia*, Vilnius, 1990, p. 87, 121. Nors knygoje rašoma apie Pancevžio dramos teatrą, manytume, kad ir kituose teatruose buvo panašiai.

topolcy“⁹. Tačiau po savaitės atvykus kažkokiai paslaptinai komisijai¹⁰, teatras iš SSSR muzikos fondo netrukus jau paprašė ne dviejų aukščiau minėtų operų, o V. Muradelio „Ypatingojo komisaro“ (vėliau pavadinto į „Tautų draugyste“, dar vėliau – „Didžiąja draugyste“) ir Tichono Chrenikovo „Frolo Skabejevo“ klavyrų¹¹. Beje, visos šios operos, vos pastatytos kuriame nors SSSR mieste, komunistų partijos institucijų tuojau buvo kritikuojamos, po to pagal MRK nurodymus be galo taisomos ir perdirbinėjamos tiek autorių, tiek jas statančių teatrų. Galiausiai pastatytų spektaklių libretai ir muzika mažai ką bendro teturėdavo su pradiniu autorių sumanymu.

Šia prasme V. Muradelio opera prieš kitas turėjo tą pranašumą, kad autorius buvo SSSR muzikos fondo pirmininkas, be to, ją statė Maskvos didysis teatras – tad valdžiai nepriimtini libreto posūčiai galėjo būti greičiau pastebimi ir keičiami. Pastatyti „tarybinę operą“ VOBT turėjo ir pragmatinį interesą: be jos buvo neįmanoma jokio kito spektaklio premjera. Nauji pastatymai buvo labai reikalingi, nes po karo atnaujintasis repertuaras jau nebepritraukė pakankamai žiūrovų.

Jau po to, kai viskas buvo suderinta su MRV ir MRK, 1947 m. gegužės 23 d. teatre buvo sušauktas specialiai tam sukurtos komisijos posėdis, pakviesti žymesni teatro solistai; visi jie suvaidino „savanorišką“ operos pasirinkimą: „Komisija š. m. gegužės 23 d. 17 val., vadovaujant operos meno vadovui dirigentui M. Bukšai, susipažino su L. [turi būti – V. – D. B.] Muradeli 5 pav. opera „Ypatingasis komisaras“ (libretto G. Mdivani). Fortepijonu operą iš klavyro pailiustravo dirigentas R. Geniušas. Komisijos nariai, susipažinę su L. Muradeli opera „Ypatingasis komisaras“, apsvarstė šios operos teikiamus uždavinius ir rado, kad opera ideologiniu požiūriu vertinga ir statytina, ypatingai išryškinant tautų brolybės idėją ir partijos auklėjamąją reikšmę, kuriant naujo socialistinio gyvenimo formas. <...> Operos pastatymui pakviesti režisierių Juozą Grybauską, suteikiant jam visas galimybes susipažinti su kazokų ir lezgių tautų folkloru ir gyvenimu. Pastatyman įjungti visas teatro menines pajėgas“¹².

Opera buvo įtraukta į MRV aprobuotą¹³ teatro premjerų grafiką, patvirtinti: režisierius (Juozas Grybauskas), dailininkas (Stasys Ušinskas) ir dirigentai (Juozas Pakalnis, Algimantas Kalinauskas).

Teatro kolektyvas su veikalu buvo supažindintas birželio 16 d., solistai pradėjo mokytis partijų (Komisaras – A. Sodeika, Murtazas – Kazys Gutauskas, Izmailas – A. Kučingis; toli gražu ne pirmaeilį senio Džemalo vaidmenį rengė K. Petrauskas).

⁹ Teatro direktoriaus A. Zaukos 1947 01 09 raštas MRV, *Lietuvos literatūros ir meno archyvas* (toliau – LLMA), f. 97, ap. 1, b. 11, l. 5.

¹⁰ Telegrama iš Maskvos apie 6 asmenų komisijos atvykimą, ten pat, l. 6. Kokių nors tos komisijos veiklos pėdsakų užtikti nepavyko.

¹¹ Teatro 1947 02 20 raštas SSSR muzikos fondui, ten pat, l. 17.

¹² Teatro meno tarybos 1947 05 23 posėdžio protokolas, ten pat, b. 10, l. 5.

¹³ MRV 1947 m. raštas VOBT vadovybei, ten pat, b. 11, l. 91.

MRK ir MRV domėjosi spektaklio kūrimo eiga. MRK liepos 18 d. (teatras tuo metu atostogavo) atsiuntė tokio turinio telegramą: „Prašom skubiai telegrafuoti pavadinimą ir temą spektaklio, Jūsų numatyto Sovietų valdžios 30-mečiui paminėti. Vyriausiosios muzikinių teatrų valdybos viršininko pavaduotojas Kucharskis“¹⁴. Atsakymą teatras išsiuntė tik praėjus trims savaitėms.

Kaune spektaklio repeticijas prižiūrėjo MRV teatrų ir muzikos įstaigų skyriaus viršininkas Izraelis Kremeris. Tačiau valdybos viršininkui Juozui Banaičiui ir Maskvai jis galėjo pranešti vien nedžiuginančias naujienas: artėjant teatro sezonui, gyventi į Latviją išvyko tenoras Donatas Lukštoraupis, turėjęs dubliuoti Murtazo vaidmenį, apsirgo K. Petrauskas, dirigentas J. Pakalnis, pasinaudojęs tuo, kad MRV iš jo reikalavo perdirbti baletą „Sužadėtinė“, metams išėjo kūrybinių atostogų. Į jo vietą paskirtas Kauno konservatorijos studentas Rimas Geniušas atsisakė diriguoti šią operą ir buvo atleistas iš darbo teatre¹⁵.

MRV viršininkas J. Banaitis, nuogaustodamas, kad nesužlugtų pastatymo terminai, teatro vadovybei pateikė griežtą darbų grafiką: „<...> įpareigoju teatro vadovybę iki rugsėjo 10 d. pristatyti Meno reikalų valdybai operos „Didžioji draugystė“ dekoracijų bei kostiumų eskizus ir paraiškas pastatymui reikalingų medžiagų. <...> Parodomąjį spektaklį prašau skirti spalio 10 d., iš anksto apie tai pranešant Meno reikalų valdybai. Apie darbo eigą įpareigoju kas dešimt dienų teikti Meno reikalų valdybai žinias, nurodant, kiek ir kokio ilgio buvo repeticijų, kokia lektūra duota aktoriams, kokių priemonių imtasi meno disciplinos sustiprinimui, kokioje darbo stadijoje yra veikalo ruošimas“¹⁶. Teatro direktoriumi vietoj A. Zaukos (juo buvo nepasitikima) buvo paskirtas J. Grybauskas; po savaitės trys choro artistai, neatėję į repeticiją, gavo naujojo direktoriaus papeikimą su išpėjimu pasikartojus panašiam faktui atleisti iš pareigų¹⁷.

Nepaisant ypatingos kontrolės, nurodytu laiku parengti premjeros nepavyko. Vėluodamas dvi savaites, teatras spalio 20–24 d. dekoracijas statė ir šviesas montavo iki 2–4 val. nakties¹⁸. Po vidurnakčio užbaigus darbą, Meno reikalų valdyba spalio 24 d. paskyrė spektaklio priėmimo komisiją, į kurią įėjo 16 kompozitorių, režisierių, dailininkų, taip pat nurodė, kad posėdžiui reikia parūpinti stenografistę, o į peržiūrą pakviesti laikraščio „Sovetskaja Litva“ vyr. redaktorių Pavelą Gelbaką ir kompartijos Kauno komiteto sekretorių Aleksandrą Dambrauską¹⁹.

¹⁴ MRK 1947 07 18 telegrama VOBT vadovybei, ten pat, l. 88.

¹⁵ Teatro direktoriaus 1947 09 02 įsakymas dėl R. Geniušo atleidimo, ten pat, ap. 3, b. 3, l. 20.

¹⁶ MRV 1947 08 22 raštas VOBT vadovybei, ten pat, ap. 1, b. 11, l. 98.

¹⁷ Teatro direktoriaus 1947 10 06 įsakymas, ten pat, ap. 3, b. 3, l. 27.

¹⁸ Įrašai teatro dienyne, ten pat, ap. 1, b. 1, l. 299–352.

¹⁹ MRV nutarimas dėl spektaklio peržiūros komisijos sudarymo (nuorašas), ten pat, b. 11, l.

Aptarusi peržiūros išvakarėse įvykusią generalinę repeticiją, meno taryba įrašė tokią išvadą: „<...> šios operos pastatymui vadovaujantieji režisierius ir dirigentas, taip pat ir bendrai visas kolektyvas prie darbo priėjo su didele meile ir pasiryžimu, todėl nežiūrint trumpo operos pastatymui laiko, rezultatas pasiektas didelis“. Nutarta, kad jau kitą dieną spektaklį galima pristatyti MRV paskirtai komisijai²⁰.

Komisijos posėdyje teatro kviestieji Gelbakas ir Dambrauskas nedalyvavo, užtat iš Maskvos atvyko Karmanovas (jo pareigos nenurodytos), kuris kalbėjo: „Opera, žinoma, ne šedevras, bet Muradelio kūryboje tai įdomus darbas <...>. Su malonumu pasirašau šio spektaklio priėmimo aktą, sveikinu teatro darbą ir šį pastatymą <...>“²¹. Iš Lietuvos muzikų kritiškiausiai spektaklį įvertino komisijos narys B. Dvarionas, o MRV viršininkas J. Banaitis pademonstravo, matyt, Maskvos svečiui skirtą politinį budrumą, pareiškdamas: „Sodeika, kai dainuoja žodį „Leninas“, turėtų šį žodį dainuoti ypatingai švariai ir švelniai, turėtų jaustis, kad šis žodis yra šventas. Tas pats ir su žodžiu „Stalinas“ <...>, tie žodžiai turi būti sudainuoti labai švariai ir gerai, tuo tarpu jie buvo sudainuoti kažkaip kimiai, be tinkamo pasiruošimo. Į šių vietų tinkamą atlikimą reikia atkreipti rimto dėmesio, nes jos yra labai svarbios ne tik vokaliniai, bet ir idėjiniai“²².

Operos premjera įvyko 1947 m. lapkričio 8 d. per gastroles Vilniuje. Pagal komunistinės hierarchijos nuostatas jubiliejinis spektaklis turėjo būti rodomas sostinėje, dalyvaujant aukščiausiai partinei nomenklatūrai, tačiau ne vienas atlikėjas tikriausiai džiaugėsi, kad šio konjunktūrinio veikalo, kurio pagrindinio herojaus Komisarovo prototipas buvo Sergo Ordžonikidzė, spektaklių bent jau kol kas nereikėjo rodyti savo nuolatiniais žiūrovams. Neskaitant premjeros, iki gruodžio 3 d. spektaklis be didesnio pasisekimo buvo suvaidintas dar kelis kartus.

Teatro vadovybės, sugrįžusios iš gastrolių sostinėje į Kauną, jau laukė MRK telegrama: „Meno reikalų komitetas siūlo Muradelio operą „Didžioji draugystė“ per dvi savaites pataisyti pagal paskutinę Didžiojo teatro redakciją. Muzikos fondui nurodyta pataisas išsiųsti nedelsiant. Nustatytu laiku neįvykdžius nurodymų, spektaklis bus uždraustas rodyti (снят). Kucharskis“²³.

Gavus telegramoje minimas pataisas, įvyko dar keletas „Didžiosios draugystės“ repeticijų, Izmailo partiją baigė parengti jaunas solistas Abdonas Lietuvninkas. Tačiau Kaune spektaklis taip ir nebuvo parodytas, matyt, gavus atitinkamus MRK nurodymus.

Gerokai vėluodama, „Literatūroje ir mene“ 1948 m. sausio 12 d. pasirodė Juozo Gaudrimo recenzija „Scenos muzika. V. Muradelio „Tautų draugystė“ Valstybiniame

²⁰ Meno tarybos 1947 m. spalio 27 d. posėdžio protokolas (jį pasirašė visi meno tarybos nariai), ten pat, b. 10, l. 31.

²¹ Karmanovo pasisakymas komisijos posėdyje 1947 10 28, ten pat, l. 35.

²² J. Banaičio pasisakymas komisijos posėdyje, ten pat, l. 33.

²³ MRK 1947 12 03 telegrama VOBT vadovybei, ten pat, b. 11, l. 136.

operos ir baletu teatre²⁴, su apsimestiniu entuziazmu sveikinanti „tarybinės operos“ pastatymą: „Reikia džiaugtis, kad operos ir baletu teatras pagaliau išėjo iš stagnacijos ir parodė, kad ir jis gali eiti kartu su gyvenimu ir prisidėti prie socializmo statybos mūsų respublikoje“. Pasidžiaugti teko neilgai: autorius netrukus turėjo „atgailauti“ Kompozitorių sąjungos narių susirinkime.

1948 m. vasario mėn. teatras turėjo pakelti du smūgius: vasario 10 d. nutarimą, pasmerkusį pirmąją nemielą spektaklį, kuriam vis dėlto buvo skirta daug laiko, jėgų ir pastangų, ir vieno iš žymiausių solistų, ketvirtį amžiaus praleidusio teatre A. Kučingio suėmimą vasario 12 d. (apie suėmimo aplinkybes rašysime vėliau).

Vasario 18 d. teatralai, išgąsdinti šio suėmimo, sukrėsti paslaptingos kompozitoriaus ir dirigento J. Pakalnio mirties²⁵, bendrame kolektyvo susirinkime „vieninamai pasmerkė“ ką tik viešai išgirtą kūrinį: „Kaip tolima operos muzika liaudies skoniui, paaiškėjo jau iš antrojo spektaklio: žiūrovas nėjo klausytis nesuprantamos jam muzikos“ (A. Zauka); „<...> Darbo eigoje paaiškėjo operos neigiamumas, jos formalistiškos tendencijos, vaikymasis nesveiko Vakarų modernizmo. Visas meninis kolektyvas jautėsi apsvylęs, nes opera kaip muzikos, taip ir žodžio meno srityse neturėjo tikrojo tarybinio meno pradų“ (Motiejus Buivydas); „<...> operoje „Didžioji draugystė“ nėra Kaukazo tautų liaudies motyvų, kompozitorius Muradelis, kaip ir visi kiti nutarime suminėtieji kompozitoriai, yra atitrūkęs nuo liaudies, iš kurios kaip tik reikia semtis kūrybinio įkvėpimo“ (J. Tallat-Kelpša)²⁶. Susirinkimo protokolas buvo nusiųstas MRV, nuorašas – kompartijos Kauno miesto komitetui²⁷, kurio sekretorius A. Dambrauskas minėtame susirinkime buvo konstatavęs, jog idėjinis teatro darbuotojų lygis esąs žemas, partiniai vadovai esą privalo jį kelti, ir reikalavęs „išėiti vienąkart iš apolitiškumo citadelės“²⁸.

MRV reikalaujant, kad operą dar pasmerktų ir teatro meno taryba, kovo 3 d. (t. y. praėjus vos dviem dienoms po VKP(b) CK nutarimo „svarstymo“ Kompozitorių sąjungoje) jos narys K. Petrauskas perskaitė pareiškimą dėl pasitraukimo iš tarybos narių: „Mano dalyvavimas Operos ir baletu teatro meno taryboje neturi jokios konkrečios reikšmės, kaip jokios reikšmės neturi ir pati teatro meno taryba. Mūsų posėdžiai su nutarimais juose yra formalumas. Posėdžiaujama tam, kad taip reikia, daromi nutarimai tam, kad turi būti kas nors tariama, – taip traktuoja mūsų meno tarybos darbą Meno reikalų valdyba. <...> Mes svarstome ir planuojame sa-

²⁴ Perspausdinta: J. G a u d r i m a s, *Muzikos baruose*, Vilnius, 1985, p. 253–256.

²⁵ Pagal oficialią versiją J. Pakalnis nusižudė dėl šeimyninių aplinkybių. Tarp muzikų paplitusi nuomonė, kad buvo nužudytas sovietinio saugumo: M. D v a r i o n a i t ė, Nebaigtoji, *Dienovidis*, 1998 02 13–19.

²⁶ Teatro darbuotojų 1948 02 18 susirinkimo protokolas, *LLMA*, f. 97, ap. 1, b. 22, l. 22.

²⁷ Teatro direkcijos 1948 03 04 raštas, ten pat, l. 28.

²⁸ Teatro darbuotojų 1948 02 18 susirinkimo protokolas, ten pat, l. 22.

vo darbą, gerai žinodami to darbo sąlygas, tą darbą suprantame ir jį dirbti mokame gal geriau, negu kai kurie Meno reikalų valdybos kanceliarijos ar buhalterijos darbuotojai, kurie ignoruoja mūsų planus, būdami toli nuo teatrinio meno gyvenimo. <...> Mes žinome, kas tai yra „formalizmas“ ir „misticizmas“ gal geriau už pačius Meno reikalų valdybos darbuotojus, kurių inspiracija mūsų teatre buvo pastatyta ir Muradeli opera „Didžioji draugystė“, suteikusi mums taip skaudų medžiaginį, o ypatingai moralinį smūgį. Skaudu ir graudu darosi atėjus vaidinti, kad turim vaidinti nuolat tą patį repertuarą. Meno reikalų valdybos pareiga turėtų būti ne griauti, bet kurti, ne trukdyti, bet padėti. Tačiau iki šiol mes savo kūrybiniuose užsimojimuose patyrėme iš Meno reikalų valdybos vien tik trukdymus. <...> mūsų teatras neturi direktoriaus, t. y. tokio direktoriaus, kuris visais atvejais turėtų tvirtą ir tikrą „taip“ arba „ne“ ir mokėtų apginti Meno reikalų valdyboje meno tarybos nutarimus. Pagaliau lai duoda Meno reikalų valdyba mums veikimo laisvę, mes parodysime, kad esame tos laisvės verti ir galbūt kada nors iš tos pačios Meno reikalų valdybos už savo darbą ir pagyrimą gausime. O kol kas aš teatro meno taryboje jaučiuosi esąs nereikalingas ir, protestuodamas prieš žalingą teatro meniniam kūrybiniam gyvenimui Meno reikalų valdybos veikimą, iš tarybos pasitraukiu. Prašau tai užprotokuluoti“²⁹.

Meno taryba nei minėtame posėdyje, nei vėliau šio K. Petrausko žingsnio nesvarstė ir nekomentavo. Tylėjo ir MRV, kuriai visai nepelnytai teko žymiojo dainininko priekaištų lavina – ji tiek pat menkai, kiek ir teatro vadovybė, galėjo nulemti pasirenkamą repertuarą.

Ar K. Petrausko, viešai pasipriešinusio sovietinės administracijos savivalei, poelgis galėjo turėti lemtingų padarinių jo likimui, vienareikšmiškai atsakyti sunku. Kampanija prieš muzikus ir A. Kučingio suėmimas laiko požiūriu sutapo atsitiktinai. A. Kučingis buvo suimtas ir netrukus Ypatingojo pasitarimo nuteistas dešimčiai metų lagerio už priklausymą rezistencijos organizacijai – Bendram demokratiniam pasipriešinimo sąjūdžiui, į kurį dainininką buvo įtraukęs jau anksčiau suimtas poetas ir Kauno dramos teatro literatūrinės dalies vedėjas Antanas Miškinis. Be to, A. Kučingio namuose, antrame aukšte įrengtoje slaptavietėje, apie trejus metus slapstėsi pabėgęs iš suėmimo jo sūnus Algimantas ir giminaitis, buvęs Povilo Plechavičiaus Vietinės rinktinės karininkas Romualdas Kaupelis³⁰.

Kita vertus, sovietinis saugumas per savo agentus teatre nuo pat 1944 m. pabaišos sekė dainininką, jam nebuvo paslaptis, kad K. Petrauskas 1945 m. spalio mėn. buvo susitikęs su ginkluoto pogrindžio dalyviais, kad jis žinojo apie slaptavietę

²⁹ K. Petrausko parčiškimas VOBT Meno taryboje 1948 03 03, tcn pat, b. 17, l. 4.

³⁰ BDPS narių (iš viso 24 asmenų) baudžiamoji byla, *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – *LYA*), Baudž. byla 39086/3. Iš 11 tomų išlikęs tik paskutinis ir 19 priedų – turto aprašymo, parėngiamosios medžiagos ir kt.

A. Kučingio namuose, kad stengėsi išlaisvinti keletą nuteistų rezistentų. Saugumas fiksavo jo antisovietinius pasisakymus, sekė žmonos Elenos Žalinkevičaitės, 1944 m. pasitraukusios į Vakarus ir 1948 m. gyvenusios JAV okupacijos zonoje Vokietijoje, kelius³¹. Tačiau tuo metu sovietinei valdžiai tikriausiai buvo naudingiau K. Petrauską, SSSR Aukščiausiosios Tarybos deputatą, vaizduoti visiškai lojaliu valdžiai menininku.

Vis dėlto po nutarimo priėmimo teatro sovietizavimas neabejotinai paspartėjo. 1948 m. kovo mėn. etatų mažinimo pretekstu buvo atleista (ką reikia atleisti, sprendė teatro partinė organizacija) 14 solistų, baletų šokėjų, orkestro artistų, apie 40 aptarnaujančiojo personalo darbuotojų (dalis jų vėliau į teatrą buvo grąžinta, bet psichologinis efektas buvo pasiektas). Balandžio mėn. buvo atleista solistė Marijona Rakauskaitė, kurios antisovietinė laikysena saugumui taip pat buvo žinoma³², liepos mėn. – nuo kovo 16 d. vyriausioju teatro dailininku dirbęs Liudas Truikys³³.

Kampanija lemtingai paveikė ir jauno dirigento (g. 1923 m.) A. Kalinausko likimą. Pirmaisiais pokario metais prisidėjęs beveik prie visų to meto repertuare buvusių spektaklių atnaujinimo, jis po kelių atleidimų, grąžinimų, „apsvarstymų“ MRV viršininko įsakymu 1953 m. kovo 21 d. buvo atleistas iš teatro už tai, kad „žlugdė LTSR OBT pasiruošimą dekadai [LTSR literatūros ir meno dekadai Maskvoje. – D. B.], žlugdė nacionalinės operos „Marytė“ pasiruošimo darbą ir žlugdė einamojo repertuaro idėjiniai meninį lygį“³⁴.

VKP(b) CK nutarimas ir Lietuvos kompozitoriai

1948 m. vasario 10 d. nutarimas buvo lemtingas taip pat daugelio Lietuvos kompozitorių gyvenimui ir kūrybai. Karo metais mirus Stasiui Šimkui ir J. Karnavičiui, 1944 m. nuo sovietinės okupacijos pasitraukus Viktorui Kazimierui Banaičiui, Juliiui Gaideliui, Vladui Jakubėnui, Jeronimui Kačinskui ir kt., 1948 m. pradžioje LSSR sovietinių kompozitorių sąjungoje (toliau – SKS) buvo tik 17 narių³⁵. Kadan-

³¹ LSSR MGB 1948 03 21 pažyma „Apie Kauno miesto aukštųjų ir vidurinių mokyklų bei kultūros ir švietimo įstaigų užterštumą socialiai svetimais ir priešiškais elementais“, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 30, l. 70–72. Kaip nepatikimi dokumente taip pat minimi režisierius A. Zauka, solistai A. Sodeika, Romanas Marijošius.

³² LSSR MGB Kauno skyriaus viršininko pavaduotojo Litkenso pasirašyta 1947 11 08 pažyma apie 2-ojo skyriaus agentūrinį ir operatyvinį darbą, *LYA*, f. K-1, ap. 14, b. 73, l. 36. Su jos vardu saugumas siejo ir teatralų mėginimus gauti originalų operos „Didžioji draugystė“ libretą.

³³ Teatro direktoriaus įsakymai, *LLMA*, f. 97, ap. 3, b. 3, l. 62, 73, 91.

³⁴ Įsakymo nuorašas A. Kalinausko asmens byloje, ten pat, ap. 6, b. 220, l. 44. 1956–1957 m. dirigentas dar bandė dirbti teatre, bet nesėkmingai, ten pat, l. 61, 62.

³⁵ LSSR SKS I suvažiavimo 1948 01 23 stenograma, *LLMA*, f. 21, ap. 1, b. 15, l. 1. Suvažiavime nedalyvavo J. Gruodis ir J. Čiurlionytė.

gi didžioji dalis kompozitorių gyveno Kaune, toliau nuo vadovaujančių institucijų, beveik visi dirbo keliose darbovietėse: Konservatorijoje, VOBT, muzikos mokykloje, SKS veikla buvo nežymi. Buvo sušaukti trys visuotiniai narių susirinkimai, tačiau viešo lojalumo pareiškimo valdžia pareikalavo tik vieną kartą: 1946 m. rugsėjo 15 d. SKS narių susirinkime buvo „aptartas“ VKP(b) CK nutarimas „Dėl žurnalų „Zvezda“ ir „Leningrad“³⁶. Organizacinio komiteto sekretoriaus A. Klenickio pranešime už neveiklumą buvo paminėti kompozitoriai Jonas Bendorius ir Jonas Nabažas (ne visi išvardytieji pateko į protokolą), tačiau tuo ir apsiribota. Kritikuotieji teisinosi dideliu darbo krūviu Dainų ir šokių ansamblyje (Jonas Švedas) ar didesnės apimties veikalų rašymu (Konstantinas Galkauskas, Jadvyga Čiurlionytė)³⁷.

Didesnių sukrėtimų kompozitoriams neatnešė nė 1947 metai. Pavasarį Kino studijos dokumentininkai nufilmavo Juozą Gruodį „Tarybų Lietuvos“ kino žurnalui žydinčio sodo fone³⁸. Netgi Kauno konservatorijos Marksizmo-leninizmo katedros vedėjas Sergejus Lukjanovas 1947 m. liepos 5 d. laiške (tiksliau jį vadinti skundu) VKP(b) CK mokyklų skyriaus vedėjui Jakovlevui³⁹ neigiamai atsiliepė tik apie B. Dvariono pažiūras – „labai talentingas, bet reacingas kompozitorius“, atsargiai apie Juozą Bieliūną – „nekelia politinio pasitikėjimo“ bei Aleksandrą Kačanauską – „nemato marksizme-leninizme jokios naudos sau“, o A. Račiūną ir Stasį Vainiūną apibūdino kaip gabius kompozitorius, pažangių nuotaikų konservatorijos darbuotojus. Apie J. Gruodį, dėl ligos su studentais dažniausiai dirbusį namie, laiške apskritai nekalbama.

Nutarimo taikymas SKS iš pradžių taip pat neatrodė grėsmingai. MRV viršinininkas J. Banaitis, pats 1936 m. baigęs Kauno konservatoriją, rašydamas apie VKP(b) CK nutarimo reikšmę Kompozitorių sąjungai žurnale „Komunistas“, pažymėjo, kad didžiausi formalistai – tai į Vakarus pasitraukę kompozitoriai Vytautas Bacevičius, J. Kačinskis, V. K. Banaitis ir kt., o tarp pasilikusiųjų formalizmo apraiškų pasitaikę A. Račiūno ir S. Vainiūno muzikoje, tačiau jie savikritiškai pripažinę savo klaidas ir pažadėję pasitaisyti⁴⁰. Kartu J. Banaitis atkreipė dėmesį į tai, kad „žalingos formalistinės įtakos įsisavinimo pavojus gresia gabiems Kauno konservatorijos studentams Julijui Juzeliūnui ir Povilui Tamuliūnui“⁴¹, kurių ateities kūrybos linkme turinti rimtai susirūpinti konservatorijos vadovybė.

Posūkis į „vėzdo kritiką“ ir susidorojimą įvyko ne be Maskvos žinios. 1948 m. vasario 19 d. Stalino premijų komitetui buvo pateikti lietuvių kompozitorių

³⁶ *Muzika*, p. 80–82.

³⁷ Ten pat, p. 82.

³⁸ Ištrauka iš žurnalo parodyta per LNK televiziją 1995 11 01 laidoje „Tarybinės kronikos“. Komentavo Alg. Kubiliūnas.

³⁹ Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas (toliau – *LVOA*), f. 1771, ap. 10, b. 332, l. 42–76.

⁴⁰ J. B a n a i t i s, Už realistinę kryptį tarybinėje muzikoje, *Komunistas*, 1948, Nr. 3, p. 30–34.

⁴¹ Ten pat, p. 33.

kūriniai: jau minėtos J. Gruodžio „Simfoninės variacijos“, S. Vainiūno „Rapsodija dviem fortepijonams su orkestru“ ir J. Tallat-Kelpšos „Kantata draugui Stalinui“⁴². Du pirmieji ir buvo daugiausia kritikuojami A. Klenickio ir Zinaidos Kumpienės pranešimuose visuotiniame kompozitorių susirinkime kovo 1 d.⁴³ Kai kuriuos šios kritikos užkulisius praskleidžia S. Vainiūno pasisakymas šiame susirinkime: „Prieš dvi savaites mane specialiai iškvietė iš Kauno į filharmoniją pranešdami, kad atvažiuoja delegacija iš Maskvos, kuri nori būtinai išgirsti kai kuriuos mūsų kompozitorių kūrinius, jų tarpe ir tą pačią fantaziją dviem fortepijonams. Atvažiavęs į Vilnių, užėjau pas savo rapsodijos kolegą drg. Ginsburgą, kuris man pasakė taip pat, kaip ir drg. Klenickis: man patinka, aš sužavėtas, gal ir neblogai esu išstudijavęs, bet man atrodo, kad dabar, po CK nutarimo, atvažiavus delegacijai iš Maskvos, nevertėtų su tuo kūriniumi pasirodyti, nes jis gali susilaukti nepalankaus įvertinimo ir gali būti priimtas kaip grynai formalistinis. Man jis patarė susisiekti su drg. Banaičiu ir stengtis, kad tas kūrinys būtų nuimtas. Aišku, kad aš nelabai sutikau su drg. Ginsburgo nuomone, bet dėl visko paskambinau drg. Banaičiui. Mes susitikom trise ir apsvarstėm šį reikalą. MRV viršininkas pranešė, kad apie kūrinio nuėmimą jis buvo galvojęs ir net apie tai buvo kalbėjęs su drg. Preikšu, bet vis dėlto buvo nutarta sprendimo nekeisti, ir veikalas turėjo būti atliktas, juo labiau kad drg. Banaitis įtikinėjo, kad jokie formalizmo kūrinijje nesą, tik tiek tegalima prikišti, kad gal veikalo muzikinė kalba yra sunki. <...> Gali būt, kad aš tikrai per daug papuošiau veikalą impresionistiniais rūbais. Turiu prisipažinti, kad aš esu impresionistų įtakoje, man daro įtaką tokie kompozitoriai kaip Debysi. <...> Po kūrinio atlikimo aš sužinojau maždaug delegacijos narių nuomones ir nudžiugau, kad jie formalizmo jame nerado“⁴⁴. Galima įtarti, kad Vilniuje maskviečiai kalbėjo vienaip, o grįžę jau kitaip, kadangi S. Vainiūno kritika nesiliovė.

Kovo 1 d. susirinkime „atgailą padarė“ jau minėtas J. Gaudrimas, kompozitorius ir chorų vadovas Antanas Budriūnas („Turiu prisipažinti, kad šis nutarimas nuvalė nuo mano akių bepūvančios buržuazinės muzikinės kultūros dulkes“⁴⁵). Šiame susirinkime nedalyvavo ir nė viename pranešime ar pasisakyme nebuvo paminėtas kompozitorius J. Nabažas⁴⁶, daug pikčiau užsipultas po metų, 1949 m. kovo mėn. prasidėjusioje naujoje kampanijoje prieš „kosmopolitizmą“. Teisindamasis, kad sie-

⁴² J. Gruodžio „Simfoninės variacijos“ premijai buvo pateiktos jau antrą kartą. Pirmąsyk – 1946 m., MRV 1946 05 22 raštas SSSR SKS, *LVOA*, f. 1771, ap. 9, b. 445, l. 123.

⁴³ *Muzika*, p. 92–101.

⁴⁴ Kompozitorių susirinkimo 1948 03 01 d. stenograma, *LLMA*, f. 21, ap. 1, b. 19, l. 33–34. Kituose šaltiniuose šis Maskvos atstovų apsilankymas apskritai neminimas.

⁴⁵ S. Vainiūno pasisakymas kompozitorių susirinkime 1948 03 01, ten pat, l. 31.

⁴⁶ A. R i m a i t ė, Paslaptlingiausias menas – muzika, *Dienovidis*, 1998 01 02–08. Straipsnyje teigiama: „Po 1948 m. CK nutarimo J. Nabažas pateko tarp ypač smarkiai kritikuojamų kompozitorių“. Tais metais jis buvo kritikuojamas tik už susirinkimų nelankymą.

kia prisitaikyti prie keliamų reikalavimų, 1949 m. kovo 16 d. Kauno konservatorijos dėstytojų susirinkime kompozitorius pasakė vieną būdingą frazę: „Negaliu suprasti, kodėl [kalbant] apie kitų tautų meną, negalima naudoti tų tautų šaltinio ar įvertinimo“⁴⁷. Ši frazė koncentruoja daugelio Lietuvos kultūros žmonių to meto ir vėlesnio santykio su režimu paradoksalumą: valdžiai visai nereikėjo, kad muzikai išmanytų „marksistinę-lenininę estetikos teoriją“ (tai rodo ir Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės instituto docento, estetikos dėstytojo Vytauto Soblio pavyzdys: nepaisant didelių pastangų „kelti teorinį lygį“, 1949 m. jis buvo atleistas iš darbo kaip „netinkąs dėstyti tarybinėje mokykloje“⁴⁸). Didžiausia jų „kaltė“ buvo nepaklusimas valdžios siekimui užkirsti kelią bet kokioms idėjoms iš Vakarų. Groteskiška forma tai išreiškė minėtasis S. Lukjanovas, konservatorijos studentams sakęs: „Eina jau trečias mėnuo po VKP(b) nutarimo, o svoločius Šostakovičius sovietinės neformalistinės simfonijos dar neparašė“. J. Juzeliūnui išdrįsus suabejoti, kad simfonijos rašomos metais, Lukjanovas trenkęs kumščiu į stalą: „Jei partija pasakė, jau kitą dieną nauja neformalistinė simfonija turi būti parašyta“⁴⁹.

Nespėjo įžvelgti tikrojo kampanijos tikslo ir moderniškiausias tėvynėje pasilikęs lietuvių kompozitorius⁵⁰ J. Gruodis. Didžiausią autoritetą ir daugiausia mokinių turėjusį, tačiau tuomet jau sunkiai sirgusį kompozitorių 1948 m. kovo 1 d. susirinkime beveik ždanovišku tonu iškoneveikė muzikologė Z. Kumpienė*: „Kada paimi Gruodžio kūrinį, parašytus chorui, ten yra aukšta, talentinga, lietuviška muzika. Tai yra būdinga Gruodžio kūryba, liaudžiai ji priimtina. Kada Gruodis ima kamerinę ar vokalinę muziką, čia mes matome jau visai kitokius rezultatus. Čia pasireiškia formalizmas, novatoriškumas dėl novatoriškumo. Gruodis, kaip kompozitorius, turi du veidus. Vienas yra liaudiškas, kur teisingai prieina ir teisingai atvaizduoja liaudies

⁴⁷ J. Nabažo pasisakymas 1949 03 16 Kauno konservatorijos dėstytojų susirinkime, *LLMA*, f. 84, ap. 1, b. 31, l. 103.

⁴⁸ V. Soblio asmens byla, ten pat, f. 62, ap. 3, b. 150, l. 62.

⁴⁹ Pokalbio su kompozitoriumi J. Juzeliūnu 1998 01 20 garso įrašas autorės archyve.

⁵⁰ V. L a n d s b e r g i s, Juozas Gruodis ir XX a. lietuvių kūryba, *Juozo Gruodžio 100-osioms gimimo metinėms. Minėjimų programos, mokslinės konferencijos tezės*, Vilnius, 1984, p. 16.

* Zinaida Kumpienė – gimė Kijevo gub., mstl. Smela. Buvo baigusi Kijevo konservatoriją (fortepijono klasę) ir Leningrado meno istorijos institutą (muzikologijos specialybę). Dirbo Ermitaže, 1935 m. apkaltinta priklausymu masonų organizacijai ir Ypatingojo pasitarimo nutarimu „kaip socialiai pavojingas elementas“ ištremta į Samarą. Ten ji ištekojo už architekto J. Kumpio ir 1944 m. atvyko į Lietuvą, kurį laiką dirbo MRV mokslo įstaigų skyriaus viršininke: Z. Kumpienės asmens byla, *LLMA*, f. 21, ap. 2, b. 32. 1952 m. buvo priimta į komunistų partiją, bet MGB išsiaiškino, kad du ankstesnieji jos vyrai A. Makarovas ir Popruženko buvo caro, o vėliau baltųjų armijų karininkai, 1953 m. buvo iš partijos pašalinta: MGB „Pažyma apie Z. A. Feoktistovą-Kumpienę ir jos prasiskverbimą į komunistų partiją“, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 157, l. 98–101; LSSR MGB ministro P. Kondakovo 1953 02 10 raštas LKP CK sekretoriui V. Aronovui, ten pat, b. 151, l. 49–50. Iš Lietuvoje parašytų jos tekstų ir kalbų galima manyti, kad ji buvo psichologiškai palaužtas, morališkai sugniuždytas žmogus – taip pat savotiška stalininio režimo auka.

poreikius, ten jo kūriniai yra kvalifikuoti. Bet kada jis rašo antros kategorijos kūrinus, tai rašo vėl isterišku durmanu⁵¹.

Kadangi J. Gruodis į „kritiką“ nereagavo, Z. Kumpienė tas pačias mintis, kaip neva konservatorijos pedagogų nuomonę, išplėtojo straipsnyje „Tiesoje“, pažymėdama, kad „dėl formalistinių tendencijų studentų tarpe buvimo kaltas visų pirma yra kompozitorius J. Gruodis, nes jis taip juos mokė ir auklėjo“⁵².

Nors J. Gruodis savo studentams ir sakėsi „jokių formalizmų savo kūryboje nerandąs“⁵³, tačiau, norėdamas apsaugoti juos nuo persekiojimų⁵⁴, parašė straipsnį „Muzika turi eiti iš liaudies liaudžiai“, kuriame „prisipažino“: „<...> visgi tos disonansinės srovės buvau paveiktas. Mano kai kuriose kompozicijose pasitaiko formalistinių bruožų“. Straipsnis „Tiesoje“ buvo išspausdintas 1948 m. balandžio 16 d. Yra žinoma, kad J. Gruodis jį perskaitė⁵⁵. Tos pačios dienos vakare kompozitorius mirė.

Praėjus vos dešimčiai mėnesių, Radijo komitete diriguodamas įrašui savo „Kantatą draugui Stalinui“, nuo širdies smūgio staiga mirė SKS pirmininkas J. Tallat-Kelpša, savo pranešime kompozitorių susirinkime 1948 m. kovo 1 d. išvengęs kolegų kritikos. Šių dviejų kompozitorių netektis gal ir nebuvo politinės ir psichologinės prievartos tiesiogiai nulemta, bet neabejotinai – paveikta.

Kampanijos išplėtojimas

Kaip ir kitos ideologinės kampanijos, taip ir ši neapsiribojo viena konkrečia meno sritimi – muzikos kūryba ir atlikimu. Tačiau tai buvo pirmoji iš pokarinių kampanijų, kurią lydėjo tokia visa apimanti kultūros įstaigų, organizacijų, aukštųjų mokyklų biurokratinė priežiūra. SSSR MRK ir SSSR aukštojo mokslo ministerija (toliau – AMM) reikalavo kas pusmetį pranešti, kas padaryta vykdant VKP(b) CK nutarimą, ir savo ruožtu siuntė nurodymus, kokių „priemonių“ dar reikia surengti. SSSR SKS iš visų kompozitorių pageidavo gauti kasmėnesines ataskaitas, ką per tą laiką sukūrė. Kadangi apie pusę Lietuvos kompozitorių tebegyveno Kaune, A. Klelnickiui, vieninteliam TSK biurokratui, surinkti ataskaitas buvo nelengva, todėl dažniausiai į Maskvą buvo siunčiamos „tik“ dviejų mėnesių ataskaitos⁵⁶.

⁵¹ Z. Kumpienės pranešimas kompozitorių susirinkime 1948 03 01, *Muzika*, p. 99.

⁵² Z. K u m p i e n ė, Realistinė kryptis – tikrasis muzikinės kūrybos kelias, *Tiesa*, 1948 03 16. Galima įtarti, kad „nuomonę“ pareiškė visų pirma kitataučiai Marksizmo-leninizmo katedros dėstytojai.

⁵³ J. J u z e l i ū n a s, Reiklumo ir principingumo pavyzdys, *Juozas Gruodis, Straipsniai, laišakai, užrašai, amžininkų atsiminimai*, Vilnius, 1965, p. 382.

⁵⁴ Ši straipsnio „Tiesoje“ pasirodymo priežastis buvo minima 1995 11 01 LNK TV laidoje „Tarybinės kronikos“, taip pat J. Juzeliūno 1998 01 20 pasakojime straipsnio autorei.

⁵⁵ S. G r u o d i e n ė, *Iš mūsų gyvenimo knygos*, Vilnius, 1984, p. 133.

⁵⁶ Jų antriejį egzemplioriai saugomi: *LLMA*, f. 21, ap. 1, b. 20.

Po nutarimo paskelbimo Lietuvoje ėmė dažniau lankytis SSSR SKS vadovybės nariai. 1948 m. lapkričio 1 d. LSSR SKS valdybos posėdyje dalyvavę E. Golubevas ir G. Frid pabrėžė, jog, tikrindami, kaip įgyvendinamas minėtas nutarimas, jie lankėsi pas LKP(b) CK sekretorių Kazį Preikšą ir pasiūlė sušaukti platų pasitarimą „lietuvių tarybinės operos klausimu“. G. Frid kalbėjo: „Mes iš savo pusės stengsimės, kad būtų palaikomas nuolatinis kūrybinis ir organizacinis ryšys tarp jūsų sąjungos ir centro“⁵⁷.

Tačiau Lietuvoje nutarimo atgarsiai buvo daug kuklesni negu Maskvoje ar Leningrade. 1948 m. rudenį į aspirantūrą Leningrade nuvykęs J. Juzeliūnas neberado daugelio ankstesniųjų dėstytojų: „Kurie tiktai geresni kompozitoriai buvo, tie buvo apšaukti formalistais. Ten mėtymas, nesiskaitymas su žmonėmis daug ryškiau jautėsi“⁵⁸.

VKP(b) CK nutarimo „svarstymas“ buvo vykdomas ir „priemonių planai“ sudarinėjami visose keturiose aukštosiose meno mokyklose, filharmonijos kolektyvuose, muzikiniuose ir dramos teatruose⁵⁹. Vadovaujant Marksizmo-leninizmo katedroms, platus menininkų puolimas vyko Vilniaus ir Kauno dailės institutuose, ypač pastarajame, kuriame katedros vedėju dirbo Trofimas Denisovas*, juo labiau kad institutą neigiamai įvertino SSSR MRK ir AMM: „Neišgyvendintos formalistinės tendencijos Pabaltijo meno mokyklose, ypač Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės institute“⁶⁰. Tai buvo vienintelė įsake įvardyta aukštoji mokykla. Teisintis, be kitų, buvo priverstas ir V. Muradelio operos dekoracijų autorius S. Ušinskas⁶¹.

Ryšium su kalbamuoju nutarimu institutas surengė dėstytojų konferenciją. Joje buvo perskaityti penki pranešimai: „VKP(b) CK nutarimas dėl V. Muradelio operos „Didžioji draugystė“ ir instituto dailininkų uždaviniai“ (instituto direktorius Jonas Vaityš), „Tarybinis menas – pažangiausias menas pasaulyje“ (Rimtas Kalpokas), „Istorinė peredvižnikų reikšmė rusų klasikinio meno vystymuisi“ (Leonardas Kazokas), „Lietuvių liaudies architektūros vystymasis ir ypatybės“ (Klemensas Čerbulėnas), „Surikovas ir jo kūrybinis metodas“ (Vytautas Kairiūkštis)⁶². Archyve išliko K. Čerbulėno ir V. Kairiūkščio pranešimų tekstai su kažkienu ranka įrašytais

⁵⁷ SKS valdybos 1948 11 01 d. posėdžio protokolas, ten pat, b. 19, l. 205.

⁵⁸ Pokalbis su J. Juzeliūnu 1998 05 20 garso įrašas autorės archyve.

⁵⁹ MRK raštas su nurodymu atsiųsti „svarstymų“ ataskaitas. Nurodytos visos minėtos įstaigos ir kolektyvai.

* Trofimas Denisovas – viena tamsiausių figūrų tarp atvykėlių. Vyresnio amžiaus dailininkai yra minėję, kad jis buvo nužudęs žmogų ir pasisavinęs jo pavardę. LNK TV laidoje 1995 11 29 skulptorius K. Bogdanas teigė jį buvus vlasovininku. Vienas iš M. K. Čiurlionio kūrybos pasmerkimo 1950 m. organizatorių. Tų pačių metų pabaigoje VKP(b) reikalavimu atšauktas į Maskvą.

⁶⁰ SSSR MRK ir AMM 1948 03 10 įsakas, *LLMA*, f. 266, ap. 1, b. 51, l. 20.

⁶¹ Instituto dėstytojų 1948 03 15 susirinkimo protokolas, ten pat, f. 62, ap. 1, b. 32, l. 3. Tai buvo jau antrasis dėstytojų susirinkimas ta tema, pirmojo protokolas neišliko.

⁶² Kauno taikomosios ir dekoratyvinės dailės instituto 1947/48 m. m. ataskaita, ten pat, b. 60, l. 60.

pataisymais ir „marksistiniais“ intarpais. Sunku pasakyti, kas tai buvo – kontrolė ar pagalba: gal tik išskyrus direktorių J. Vaitį kiti keturi pranešėjai nuolat balansavo ant pašalinimo iš instituto ribos.

Visose meninio profilio aukštosiose mokyklose buvo įsteigtos Vakarinio marksizmo-leninizmo universiteto grupės dėstytojams „šviesti“, numatyta tikrinti ir aptarinėti jų kūrybinius darbus, labiau kontroliuoti kursinių ir diplominių darbų temas. SSSR MRK ir AMM pradėjo kaupti žinias apie visų meninio profilio aukštųjų mokyklų darbuotojus. Netrukus šių centrinių valdžios įstaigų reikalavimu pradėta sekti ir stenografuoti „nepersiauklėjusių“ dėstytojų paskaitas, vėliau aptarinėti jas katedrų posėdžiuose, dalyvaujant Marksizmo-leninizmo katedrų dėstytojams. Taip visa paskaitų kontrolė pateko į atvykėlių rankas. Aukštųjų mokyklų vadovai per 1948–1949 metus tapo ideologinės biurokratinės mašinos sraigteliais. Nuo individualių jų pastangų visiškai nebe priklausė nei dėstytojų turinys, nei dėstytojų pasirinkimas, nei pagaliau pačių aukštųjų mokyklų egzistavimas – 1949 m. Kauno konservatorija, o 1951 m. Kauno taikomios ir dekoratyvinės dailės institutas buvo sujungti su atitinkamomis Vilniaus aukštosiomis mokyklomis, žinoma, atsikratant ir neparankių dėstytojų. Kaunui – tautinės atsparos centrui tai buvo skaudus smūgis.

Vietoje išvadų

Po VKP(b) CK 1948 m. vasario 10 d. nutarimo prasidėjusi stalininio režimo kampanija į Lietuvą buvo perkelta SSSR meno reikalų komiteto ir SSSR aukštojo mokslo ministerijos įsakais, SSSR tarybinių kompozitorių sąjungos nutarimais. Buvo uždraustas 1947 m. lapkričio 8 d. V. Muradelio operos pastatymas, sukritikuoti modernesne menine kalba kūrę Lietuvos kompozitoriai. Nutarimo taikymas turėjo lemtingų padarinių daugelio muzikų likimui, matyt, pagreitino kompozitorių J. Gruodžio, J. Tallat-Kelpšos mirtį. Nutarimą lydėjęs smulkmeniškasis aukštųjų meno mokyklų bei kultūros įstaigų darbo reglamentavimas ir kontrolė prisidėjo prie spartaus Lietuvos kultūros sovietizavimo penktojo dešimtmečio pabaigoje.

Summary

DANUTĖ BLAŽYTĖ

THE SOVIET CAMPAIGN AGAINST THE LITHUANIAN MUSICIANS IN 1947–1948

The present article is a description of Stalinist ideological campaign which was started by a decision of CC of the CPSU of February 10, 1948 'On the Muradeli's opera "The Great Friendship". It reveals the methods by which the Moscow administration thrust upon the Lithuanian theatres the conjuncture work of art depicting one of the episodes from J. Stalin's life. When J. Stalin did not like the performance, it was prohibited and the "guilt" for such an unhappy "choice" lay on the Lithuanian artists. The article also reveals the consequences of this incident to the fate of some modern Lithuanian composers. It turned out that the Lithuanian Soviet administration was not the initiator of the persecution of Lithuanian artists. It was only an executor. A few examples are given which demonstrate that was the fate of artists often be determined by decisions of Moscow officials who visited Lithuania. The article also contains the data about the spying on the artists, organized by KGB of the CPSU, and about the circumstances of A. Kučingis' (a soloist of the Opera and Ballet Theatre) arrest.

The article reveals that petty regulations and control of the work in the Lithuanian higher art schools and cultural institutions favoured the sovietization of the cultural life in Lithuania at the end of the forties.

A conclusion is made that the real purpose of such campaign was to foster absolute obedience to the Soviet power rather than the propagation of the "Socialist art". The campaign also added to the separation of the Lithuanian musical (and not only musical) culture from the art of the Western countries and converting it into a part of uniform sovietized culture.